

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

**Спеціальність: 032 Історія та археологія
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ЛЮДИНА І МІСТО:
ДІЯЛЬНІСТЬ РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО В КИЄВІ**

Смілий Владислав Васильович,
студентка 4 курсу ІСТб-1-22-4.0д

Науковий керівник:
Будзар Марина Михайлівна,
доцентка кафедри історії України,
кандидатка історичних наук, доцентка

Роботу захищено «___» _____ 2026р.

Оцінка _____

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. ПОСТАТЬ РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ.....	12
2.1. Походження, освіта та початок діяльності Рафаїла Заборовського...12	
2.2. Місіонерська діяльність Рафаїла Заборовського з розбудови церковного життя Московії.....15	
2.3. Взаємини Рафаїла Заборовського як церковного ієрарха зі світською владою18	
РОЗДІЛ 3. ДУХОВНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ КИЄВА ЗА ЧАСІВ РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО.....	23
3.1. Роль Рафаїла Заборовського у відновленні статусу Київської митрополії...23	
3.2. Ініціативи митрополита щодо оновлення духовного життя Київської єпархії26	
3.3. Києво-Могилянська академія за часів митрополита Заборовського...30	
РОЗДІЛ 4. ВНЕСОК РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО В РОЗБУДОВУ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ КИЄВА	35
4.1. Модернізація комплексу споруд Київської Академії35	
4.2. Розбудова архітектурного ансамблю Софії Київської...38	
4.3. Велика дзвіниця Києво-Печерської Лаври як сакральна домінанта ансамблю...40	
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	47

ВСТУП

Актуальність теми полягає у важливості актуалізації антропологічного напрямку історико-урбаністичних досліджень, що потребує дослідження того, як саме були взаємопов'язані питання розвитку міста та діяльності визначної людини у ньому відповідно до визначеного історичного часу.

В історії української церкви в 1-й половині XVIII ст., коли, після поразки Івана Мазепи, активізується інтеграційний вплив Російської імперії на всі сфери життя Гетьманщини, передусім на українську церкву, був тим церковним діячем, котрий у своїй діяльності прагнув відновити Київську митрополію та удосконалити всі форми церковного життя, підтримуючи традиції українського православ'я. Розгляд результатів практичної душпастирської роботи Рафаїла Заборовського в Києві упродовж 1730-х – 1740-х років у церковно-адміністративній, освітній і культурно-архітектурній сферах дозволить з'ясувати, яким саме був його внесок у духовне й соціокультурне життя міста другої третини XVIII ст. – у становлення Київської єпархії, удосконалення діяльності Києво-Могилянської академії, у вдосконалення сакрального простору міста шляхом оновлення архітектурно-містобудівних форм.

Об'єкт дослідження – духовно-освітнє життя Києва у першій половині XVIII століття.

Предметом дослідження – діяльність Рафаїла Заборовського як церковного ієрарха в Києві у 1730-і – 1740-і роки.

Метою роботи є комплексний аналіз впливу діяльності Рафаїла Заборовського на розвиток Києва у другій третині XVIII ст. у церковній, освітній та містобудівній сферах.

Для досягнення цієї мети визначено такі **завдання**:

- охарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження;

- розглянути процес становлення Рафаїла Заборовського як священнослужителя, зокрема його роль у місіонерській розбудові церковного життя на теренах Московії;
- вивчити обставини відновлення статусу Київської митрополії та визначити роль Рафаїла Заборовського у цьому процесі;
- охарактеризувати оновлення духовного життя Київської єпархії під керівництвом Заборовського;
- висвітлити вплив митрополита на реформування Києво-Могилянської академії;
- проаналізувати внесок Рафаїла Заборовського у розвиток сакрального простору Києва.

Хронологічні межі роботи охоплюють період активної діяльності Рафаїла Заборовського в Києві. Нижня межа – 1731 рік, коли він починає пастирське служіння в Києві. Верхня межа – 1747 рік, коли він відійшов у засвіти. Але за потреби хронологія дослідження виходила за межі 1831 року.

Географічні межі роботи – Київ як суспільно-політичний і духовний центр Гетьманщини 30-х – 40-х років XVIII ст. в адміністративних кордонах того часу.

Методологія роботи ґрунтується на комплексному використанні історичних методів: аналітико-синтетичного — для систематизації та аналізу джерельної бази, проблемно-хронологічний метод — для аналізу змісту душпастирського служіння Рафаїла Заборовського в Києві у другій третині XVIII ст.

Наукова новизна роботи полягає у спробі комплексного розгляду результатів діяльності Рафаїла Заборовського з метою модернізації церковного, освітнього та культурного життя Києва другої третини XVIII ст.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у підготовці навчальних курсів з історії Києва та історії духовної культури України XVIII століття для закладів вищої та середньої освіти, у

використання її результатів для популяризації імені та діяльності Рафаїла Заборовського через культурно-просвітницькі заходи.

Апробація дослідження. Результати дослідження було апробовано у доповіді «Пам'ять про Рафаїла Заборовського у сакральних спорудах Києва» на XIV Міжнародної наукової онлайн-конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому та сьогоденні» 27 травня 2025 року.

Структура роботи. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи 50 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Постать Рафаїла Заборовського є однією з найважливіших постатей в українському церковному та культурно-освітньому житті 18 століття. Його діяльність привертала увагу дослідників з другої половини 19 століття, але всебічне вивчення життєвого шляху та діяльності митрополита розпочалося лише наприкінці 20 – на початку 21 століття.

Питання діяльності Рафаїла Заборовського, зокрема його внеску у розвиток Київської митрополії та Києво-Могилянської академії в першій половині XVIII століття, залишається важливим для дослідження не лише церковної історії України, але й ширших соціокультурних процесів цього періоду. У вітчизняній літературі це питання висвітлювалося з акцентом на його адміністративну та культурну діяльність, але не має остаточного комплексного викладу.

Ця проблематика стала розроблятися ще на межі XVIII–XIX ст. як в публікаціях, присвячених самому Заборовському, так і у роботах на тему історії української церкви.

У статті «Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства» у журналі Київська старина, автор під ініціалами Д.В. (це криптоним, автор – історик церкви Дмитро Кузмич Вишневський) порушує важливу тему реформаторської діяльності митрополита Рафаїла Заборовського, яка привертала увагу дослідників ще з кінця XIX століття. У цей період, коли почало формуватися наукове вивчення історії Київської митрополії, діяльність Заборовського отримувала переважно позитивні оцінки як приклад успішного відновлення церковного життя на українських землях.¹

¹ [Д. В.] Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. *Киевская старина*. 1899. Март. С. 397–422.

Одним із найвагоміших фундаментальних досліджень у цій тематиці стала праця К. Харламповича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь»². Автор висвітлює значення плеяди українських діячів, які, здобувши освіту в Києво-Могилянській академії, стали провідниками культурних і богословських ідей у Московському царстві. Серед цих діячів особливе місце посідає Рафаїл Заборовський, діяльність якого була багатогранною та охоплювала як церковну адміністрацію, так і реформування освітніх закладів. Харлампович звертає увагу на культурну інтеграцію, що відбулася завдяки українському духовенству, яке впроваджувало нові освітні стандарти, організовувало школи та друкарні, сприяло розвитку богослов'я та церковного мистецтва. Проте Харлампович також відзначає двоякість такого впливу. З одного боку, українське духовенство сприяло модернізації Московської церкви, поширюючи західноєвропейські освітні традиції. З іншого боку, їхня діяльність викликала підозри у «латинізації» та провокувала конфлікти з місцевим духовенством. Ця амбівалентність була характерною і для самого Заборовського, якого частина московських діячів сприймала як носія чужих ідей.

Однак у радянські часи ця тема була майже цілком вилучена з наукового обігу. Репресивна політика щодо релігії та її представників виключала можливість об'єктивного дослідження таких постатей, як Рафаїл Заборовський. Його реформи й діяльність замовчувалися або інтерпретувалися у негативному світлі через їхню обумовленість церковною сферою.

Водночас постать Заборовського привертала увагу дослідників діаспори, хоча в їхніх роботах вона постає в контексті загальної історії української церкви, як в монографії Івана Власовського³.

З кінця ХХ століття, після здобуття незалежності Україною, стан речей почав змінюватися. Сучасні історики дедалі більше звертаються до вивчення

² Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, 1914. 878, L–XVI с. 3–24.

³ Власовский И. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. III (XVIII–XX ст.). Київ, 1998. 308 с.

спадщини Рафаїла Заборовського. Зростання інтересу до історії української церкви як важливого елемента культурної ідентичності українців стало поштовхом для переосмислення його ролі. Значний внесок у дослідження цієї теми зробили історики української церкви. Впродовж 1990-х років вийшло кілька досліджень на цю тему, автори яких, наприклад Олег Крижанівський і Сергій Плохій⁴, теж розглядали діяльність Заборовського у зв'язку з тими процесами, що відбувалися у церковному житті України XVIII ст.

Тема діяльності митрополита Рафаїла Заборовського стала предметом спеціальних досліджень впродовж 2000-х – 2020-х років.

У колі таких розвідок можна виокремити дослідження Світлани Кагамлик, що висвітлюють складність становища української церковної еліти у XVIII столітті. С. Кагамлик пропонує оригінальний погляд на проблему ідентифікації цієї еліти в умовах централізації Російської імперії. Авторка підкреслює, що українські церковні діячі були змушені обирати між підтримкою реформаторського курсу імперської влади й захистом церковної автономії. Рафаїл Заборовський, на її думку, виступає прикладом мудрого реформатора, який, попри складні обставини, зумів не лише зберегти, але й розвинути традиції української духовності.⁵

Митрополит Львівський і Сокальський Димитрій (Рудюк) проаналізував дії Заборовського щодо оновлення діяльності Києво-Могилянської академії в контексті боротьби за автономію Київської митрополії. Він представляє митрополита як постать, яка поєднувала енергію реформатора і захисника традицій, що дозволило йому відновити церковне життя на українських землях.

⁴ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн. Кн. 3: Кінець XVI - середина XIX століття. Київ : Либідь, 1994. 334 с.

⁵ Кагамлик С. Галицька складова київської церковної ієрархії XVII – XVIII ст. Українознавство. 2011. Вип. 15. С. 13–17; Кагамлик С. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 157–160.

Особливу увагу приділено його взаємодії з імперською владою, яка нерідко використовувала українських ієрархів для власних централізаційних цілей.⁶

У статті знаного дослідника історії Академії Максима Яременка підкреслено, що діяльність митрополита була спрямована на модернізацію освітнього процесу, що включало впровадження нових предметів, оновлення інфраструктури та підтримку наукової роботи. М. Яременко відзначає, що Заборовський, як і його попередник Петро Могила, розглядав академію не лише як освітній заклад, але й як важливий осередок духовного й культурного життя.⁷ У монографії, присвяченій історії Київської митрополії у XVIII ст., дослідник розглядає діяльність Заборовського в контексті процесів централізації церковного управління в Російській імперії та спроб зберегти особливий статус Київської митрополії⁸.

Особливе місце в історіографії також посідає праця Василя Ульяновського. Вчений наголошує, що Рафаїл Заборовський був однією з найяскравіших постатей XVIII століття, що заслуговує на широку монографію. Автор аналізує не лише адміністративну діяльність Заборовського, а й культурні та символічні аспекти його діяльності, що роблять його порівнюваним із видатним київським ієрархом XVII століття Петром Могилою⁹. У монографії «Рафаїл: сюжети та символи життя, діянь, смерті та прославлення» В. Ульяновський здійснив найповніше на сьогодні дослідження життєвого шляху митрополита. Спираючись на широкий спектр архівних джерел, він проаналізував його походження, церковну кар'єру, стосунки зі світською владою, діяльність у Київській митрополії, його роль у розвитку Софійського монастиря та Києво-

⁶ Димитрій, митрополит (Рудюк). Блаженний Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, Галицький і всієї Марої Русі – фундатор Києво-Могилянської Академії. Православ'я в Україні. К. : Київська православна богословська академія, 2015. Ч. 2. С. 200–222.

⁷ Яременко М. Світильник, який горів і світив. Життя й праці Рафаїла Заборовського. URL : https://risu.ua/svitilnik-yakiy-goriv-i-svitiv-zhittya-y-praci-rafajila-zaborovskogo_n40916.

⁸ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: В-во УКУ, 2017. 272 с.

⁹ 12. Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 245–316.

Могилянської академії, а також особливості формування його посмертного культу¹⁰.

Монографія Зої Хижняк і Валерія Маньківського, присвячена історії Києво-Могилянської академії, додає контекст до оцінки реформаторської діяльності Заборовського. Автори детально висвітлюють зміни в навчальному процесі та матеріальному стані академії, які ініціював митрополит, його роль у розширенні бібліотечного фонду та підтримці студентства. Завдяки Заборовському академія змогла не лише пережити складні часи, але й вийти на новий рівень розвитку, підтвердивши свій статус одного з найважливіших освітніх центрів України.¹¹

Як джерельну базу роботи використано деякі з опублікованих документів, які стосуються її проблематики.

Окрему групу джерел складають біографічні та меморіальні тексти, присвячені митрополиту. Особливе значення має біографія Рафаїла Заборовського, створена Яковом Воронковським, істориком церкви 2-ї половини XVIII ст. Автор використав матеріали митрополичого архіву та свідчення людей, які особисто знали митрополита. Саме тому його робота містить унікальну інформацію про особистість та діяльність Рафаїла Заборовського¹².

Серед меморіально-біографічних текстів 2-ї половини XIX ст. виділяється розвідка П. Молчанова¹³. У цьому тексті, на який посилаються майже всі дослідники діяльності митрополита, проаналізовано його заслуги перед академією, а також підкреслено його ревність у дотриманні церковних канонів і сприянні освіті. П. Молчанов акцентує увагу на любові митрополита до науки та його заходах для підтримки освітніх закладів Києва. Він використав документи

¹⁰ Ульяновський В. Рафаїл: сюжети і символи життя, діянь, смерті і прославлення. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2025. 748 с.

¹¹ Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: КМ Академія, 2003. 181, [2] с.

¹² Іаков Воронковський (1726–1774). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів / упоряд. та автор передм. В.І. Ульяновський. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2021. С. 84–89.

¹³ Молчанов П. Протектор киевской академии Рафаил Заборовский, митрополит Киевский. Киевские епархиальные ведомости. 1876. № 5, отд. 2. С.162–172; № 7, отд. 2. С. 228–236.

з академічного архіву, інформацію про фінансування Академії, будівельні роботи та освітні реформи митрополита. Зміст роботи Молчанова також ілюструє, як Заборовський відновлював матеріальне становище братського монастиря, до якого була прив'язана академія, і як він стимулював пожертви, залучаючи до цього як світських, так і духовних осіб. У тексті згадуються конкретні кроки з покращення фінансування, зокрема поновлення права академії на продаж вінчальних грамот і ретельний контроль за звітністю монастиря.

Як джерело використовувалася робота історик церкви, краєзнавця Петра Орловського, присвячена Заборовському та його ролі у духовному піднесенні Києва 2-ї чверті XVIII ст.¹⁴

Джерельна база дослідження також містить матеріали з церковного законодавства Російської імперії, укази імператорів та постанови Священного Синоду, які визначали статус Київської митрополії та регулювали діяльність Православної церкви у XVIII столітті. Вони дають можливість зрозуміти політичні умови, в яких Рафаїл Заборовський здійснював свою діяльність¹⁵.

Також у роботі використано документи, опубліковані відомим дослідником історії України XVII–XVIII ст., архівістом Юрієм Мициком. Це шість грамот митрополита Заборовського, які проливають світло на різні аспекти його діяльності, як-от культурний розвиток, духовне керівництво та підтримка православної спільноти. У коментарях до публікації Ю. Мицик наголошує на широких культурних, соціальних і міжконфесійних зв'язках митрополита, торкається проблеми українсько-російських відносин у контексті духовного життя¹⁶.

¹⁴ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле, митрополите Киевском. *Труды Киевской духовной академии*. 1908. № 6. С. 233–255. № 7/8. С. 457–487.

¹⁵ Административные распоряжения по Киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским. *Киевские епархиальные ведомости*. 1870. № 6. Отдел 2.; Административные распоряжения по Киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским. *Киевские епархиальные ведомости*. 1870. № 6. Отдел 2. С. 163; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующаго синода. Т. 11 (1731). Санкт-Петербург, 1903.

¹⁶ Рафаїл Заборовський. Документи / Мицик Ю. З документації київського митрополита Рафаїла Заборовського. *Труди Київської духовної академії*. 2016. №16 (188). С. 219–224..

Таким чином, історіографія та джерельна база дослідження і достатніми для комплексного діяльності Рафаїла Заборовського у Києві другої третини XVIII століття.

РОЗДІЛ 2

ПОСТАТЬ РАФАІЛА ЗАБОРОВСЬКОГО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

2.1. Походження, освіта та початок діяльності Рафаїла Заборовського

За збереженими джерелами, Рафаїл Заборовський народився 1676 року у дворянській родині в місті Зборів¹⁷. Відомості про родовий герб його родини не збереглися. Водночас, у 1740 році, на Економічній брамі Софійського монастиря було встановлено герб із зображенням палаючого серця. Цей символ, ймовірно, пов'язувався, перш за все, з духовною владою та церковною діяльністю Рафаїла Заборовського, а не з сімейною геральдикой. Батько Рафаїла Заборовського належав до римо-католицької конфесії, тоді як мати була представницею православної традиції¹⁸. Таке поєднання різних конфесійних традицій сприяло формуванню складної культурної та релігійної ідентичності майбутнього церковного діяча, що, ймовірно, вплинуло на його світогляд та подальший вибір життєвого шляху.

Початкову освіту Заборовський здобув у єзуїтських школах Речі Посполитої, де вивчав гуманітарні та релігійні дисципліни. Освіта в єзуїтських закладах вирізнялася високими стандартами викладання та суворою дисципліною, що стало основою для його подальших успіхів у навчанні та церковній кар'єрі. Наприкінці XVII століття, ймовірно, на рубежі 1680-х та 1690-х років, Рафаїл Заборовський вступив до Києво-Могилянської академії¹⁹, яка на

¹⁷ Хижняк З.І. Заборовський Михайло, чернець ім'я Рафаїл / Києво-Могилянська академія в іменах: енциклоп.вид.; поряд. З.І.Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 212

¹⁸ С. Кагамлик УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ІЄРАРХІЯ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ с. 830

¹⁹ Хижняк З.І. Заборовський Михайло, чернець ім'я Рафаїл / Києво-Могилянська академія в іменах: енциклоп.вид.; поряд. З.І.Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 212

той час була одним із провідних центрів освіти та культури в Україні. Києво-Могилянська академія, заснована у XVII столітті митрополитом Петром Могилою, вирізнялася інтернаціональним студентським складом та прогресивними підходами до освіти. Вона слугувала своєрідним культурним містком між православним та католицьким світами. У цей період українська знать активно прагнула здобути освіту, часто залишаючи рідні землі для навчання в освітніх центрах. Значна частина студентів академії була з Галичини, серед яких був і Заборовський. У стінах академії він отримав ґрунтовну освіту з філософії, теології та мов, зокрема грецької та латинської, які були основними мовами богословської освіти на той час.

Під час навчання Заборовський слухав лекції відомих професорів, серед яких особливе місце займали Йоасаф Кроковський та Стефан Яворський. Саме Стефан Яворський відіграв важливу роль у житті майбутнього митрополита, ставши його наставником і покровителем.

На момент знайомства із Заборовським Яворський вже мав значний авторитет як богослов і філософ. Він здобув освіту у Львівській єзуїтській колегії²⁰, а також у навчальних закладах Любліна, Познані та Вільнюса, де вивчав філософію та брав участь у наукових дебатах. Пізніше створив власний курс філософії, за що отримав посаду голови «Конгрегації Пресвятої Діви» у Вільнюсі. Після критики окремих положень католицизму Стефан Яворський повернувся до Києва та в 1698 році відмовився від уніатства. У Києві він швидко здобув популярність як викладач поетики та філософії, привертаючи увагу слухачів своїми промовами та літературними творами.

Його ґрунтовні знання філософії та психології, засновані на працях європейських вчених, сприяли формуванню його авторитету та забезпечили

²⁰ УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА ІЄРАРХІЯ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ Кагамлик С. с. 850

підтримку впливових покровителів, серед яких був гетьман Іван Мазепа. У 1700 році, під час перебування Яворського в Москві, промова Яворського на похороні боярина Олексія Шеїна справила значне враження на царя Петра I, що стало початком його подальшої кар'єри в Москві. Там він став одним із провідних богословів та реформаторів Російської православної церкви. Того ж року Яворський запросив Заборовського разом з іншими студентами до Москви для участі в організації навчального процесу в Слов'яно-греко-латинській академії²¹. Переїзд до Москви став важливим етапом у житті Заборовського. Тут він продовжив навчання в Слов'яно-греко-латинській академії, а згодом набув досвіду викладання, обійнявши посаду вчителя риторики. Під духовним впливом свого наставника Стефана Яворського Заборовський прийняв чернечий постриг і отримав ім'я Рафаїл²². Це ім'я мало символічне значення, на честь архангела Рафаїла він визнаний у християнській традиції покровителем зцілення. Вибір цього імені відображав духовні орієнтації майбутнього церковного діяча та символічно пов'язувався з його подальшою діяльністю, спрямованою на підтримку церковної дисципліни та зміцнення авторитету церковних установ.

Прийняття чернечого постригу було обов'язковою умовою для осіб, які бажали обійняти високі церковні посади. Процес передбачав зречення від мирського життя та повну відданість служінню Богу та Церкві. Постриг символізував духовну відданість та готовність служити інтересам церковної громади, що відповідало канонічним вимогам церковної ієрархії. Таким чином, ранній період життя Рафаїла Заборовського був пов'язаний з формуванням його духовної особистості та здобуттям ґрунтовної освіти. Отримані знання та досвід

²¹ Хижняк З.І. Заборовський Михайло, чернече ім'я Рафаїл / Києво-Могилянська академія в іменах: енциклоп.вид.; поряд. З.І.Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 212

²² Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 247

розвинули його для подальшої діяльності як впливового церковного діяча, а його шлях до священства був важливою складовою розвитку церковного життя та освітніх традицій в українському та московському середовищі того часу.

2.2. Місіонерська діяльність Рафаїла Заборовського з розбудови церковного життя Московії

У першій половині XVIII століття спостерігається значне зростання впливу іммігрантів з України у церковному житті Московії, що було зумовлено багатьма факторами, в тому числі і історичними²³. Перш за все, українська православна традиція, незважаючи на поступову втрату автономії, залишалася продуктивним культурним та духовним центром, у якому зберігалися освітні традиції та високий рівень богословської підготовки²⁴. Водночас церковні реформи, започатковані за часів правління Петра I, вимагали значної модернізації церковної системи. Потреба в кваліфікованих кадрах спонукала імперську владу активно залучати українське духовенство до виконання адміністративних завдань та реформування системи духовної освіти. Українське духовенство, яке прибуло до Московії у XVIII столітті, відіграло значну роль у розвитку церковного та культурного життя. Його діяльність сприяла поширенню нових культурних явищ, зокрема розвитку проповідницької літератури, партесного співу та інших форм духовної культури. Дослідник Юрій Шевельов називав цей процес «українсько культурною інвазією», підкреслюючи особливу роль Києва як духовного центру православного світу. У цьому контексті представники української духовної еліти бачили можливість розширення освіти та духовно культури серед «одновірного народу» Московії²⁵. Ще з другої половини XVII

²³ О.М.Дзюба*

УКРАЇНСЬКА ДУХОВНА ЕЛІТА В РОСІЇ XVIII ст.:

СЛУЖІННЯ І СЛУЖБА (НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ) С. 57-58

²⁴ Кагамлик С. Р. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2012. Випуск 16. С. 28–32.

²⁵ Там само

століття ідеї київської освітньої традиції почали активно поширюватися в Московії. Українські богослови брали участь у реформуванні навчальних закладів за зразком Києво-Могилянської академії, зокрема в діяльності Московської слов'яно-греколатинської академії. Український вплив набув особливого значення за часів правління Петра I та Єлизавети Петрівни, коли вихідці з українських земель обіймали високі церковні посади, призначалися членами Синоду, архімандритами та духовними наставниками представників імператорського двору. Важливу роль у розширенні українського впливу відіграли освітні традиції Київської митрополії, насамперед діяльність Києво-Могилянської академії, яка випереджала рівень богословської підготовки випускників російських єпархій. Крім того, переселення українських ченців до Московії було зумовлене релігійно-політичними обставинами, зокрема тиском на православне населення з боку Речі Посполитої. Починаючи з середини XVII століття, окремі ченці знаходили притулок у московських монастирях, серед яких відомі Дудинський та Свенський монастирі. Таке переселення сприяло поступовій інтеграції українського духовенства в церковну структуру Московії. У цьому процесі особливе місце посідає діяльність Рафаїла Заборовського, який є яскравим представником українського духовенства, причетного до реформи церковного життя Московії. Його церковна кар'єра прогресувала, охоплюючи різні сфери служіння. У 1720 році його було призначено на посаду флотського обер-ієромонаха²⁶. Виконання цих обов'язків включало духовний нагляд за моряками, організацію богослужінь та підтримку морального та релігійного виховання військовослужбовців. Флотська служба Заборовського тривала до 1723 року, після чого його було висвячено в сан ігумена Тверського Троїцького Колязинського монастиря та призначено асесором Святого Синоду²⁷. На цій

²⁶ Мицик Ю. З документації київського митрополита Рафаїла Заборовського. Труды Київської духовної академії. 2016. №16 (188). С. 216

²⁷ Там само

посаді він поєднував адміністративну діяльність з духовним керівництвом монастиря, що сприяло зміцненню його авторитету як освіченого церковного діяча та досвідченого адміністратора²⁸. Досвід, набутий в управлінні, став однією з основ для його подальшої діяльності в галузі церковних реформ. У 1725 році Рафаїл Заборовський був висвячений на єпископа Псковського та Нарвського²⁹. Перебуваючи на цій посаді, він активно сприяв інтеграції освічених іммігрантів з України в церковні структури Московії. Одним з важливих напрямків його діяльності стало заснування Слов'яно-латинської школи в Пскові, яка стала одним з перших освітніх центрів у цьому місці. Для забезпечення належного рівня викладання він запросив викладачів Києво-Могилянської академії, які викладали широкий спектр дисциплін, зокрема латину та іврит³⁰. Важливим аспектом діяльності Заборовського було його постійне прагнення підвищити рівень освіти духовенства. Він активно займався пошуком нових викладачів та сприяв впровадженню навчальних програм, орієнтованих на освітні стандарти Києво-Могилянської академії та західноєвропейські освітні моделі. Крім того, він забезпечував координацію діяльності різних єпархій, шляхом підбору кадрів та участі у призначенні викладачів до богословських навчальних закладів. Відомий приклад стосується його звернення до синоду про заміну ієромонаха Галяковського, якого він вважав недостатньо підготовленим для викладання філософії. Це свідчить про його прагнення до високих стандартів освіти. Заборовський вмів ефективно налагоджувати кадрові процеси, призначаючи фахівців із різних монастирів та навчальних закладів, як-от Арсенія Шіонтпецького. Як і багато інших українських єпископів, Заборовський залучав до своєї діяльності освічених помічників з числа українців. Це значно

²⁸ Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 223-224

²⁹ Там само

³⁰ «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» К. Харлампович С. 501-502

полегшувало організацію управління єпархіями в умовах нового соціально-культурного середовища. Українські помічники, які здобули освіту в Києво-Могилянській академії чи інших навчальних закладах, виконували функції членів консисторії, вчителів, архімандритів та адміністративних працівників. Їхня участь у церковному управлінні сприяла покращенню дисципліни та ефективності організації церковного життя. Важливим напрямком діяльності Заборовського було залучення українських викладачів до роботи в духовних навчальних закладах Московії, зокрема в Невській семінарії. У цих навчальних закладах працювали викладачі риторики, філософії та богослов'я, які впроваджували нові методи навчання та сприяли формуванню сучасної системи духовної освіти. Це, у свою чергу, сприяло поширенню українських освітніх традицій та посиленню впливу української духовної культури в Московії. Місіонерська діяльність Рафаїла Заборовського проявляється також у створенні нових парафій, розвитку духовних навчальних закладів, удосконаленні системи церковного управління. Його діяльність була спрямована на зміцнення церковної дисципліни, підвищення освітнього рівня духовенства, модернізацію церковних структур відповідно до вимог часу. Таким чином, діяльність Рафаїла Заборовського мала значний вплив на розвиток церковного життя в Московії у XVIII столітті. Його діяльність сприяла формуванню нових освітніх стандартів, поширенню українських культурних традицій, покращенню рівня підготовки духовенства. Завдяки своїй активній адміністративній та освітній діяльності він відіграв важливу роль у модернізації церковної системи та утвердженні нових форм духовної освіти.

2.3. Відносини Рафаїла Заборовського як церковного ієрарха зі світською владою

Відносини Рафаїла Заборовського зі світською владою склалися в умовах посилення контролю Російської імперії над церковним життям та поступового обмеження автономії Київської митрополії. На момент призначення

Заборовського на Київську кафедру в 1731 році ³¹ вона ще не мала статусу митрополичого, а функціонувала як архієпископство. Тому одним з основних напрямків діяльності ієрарха було відновлення влади Київської кафедри та повернення їй митрополичого титулу. Для досягнення цієї мети він був змушений активно взаємодіяти з представниками імперської адміністрації, імператорського двору та гетьманської влади.

На відміну від свого попередника Варлаама Ванатовича, який вступив у конфлікт з російською владою, Заборовський обрав більш помірковану модель поведінки³². Він уникав відкритої конфронтації зі Священним Синодом та імперською адміністрацією, натомість прагнути відновити статус Київської кафедри шляхом дипломатичних контактів, демонстрації лояльності та активної церковно-адміністративної діяльності. Така політика дозволила поступово зміцнити становище єпископа при імператорському дворі та заручитися підтримкою впливових представників світської влади.

Про характер стосунків митрополита з імператорським двором свідчить значна кількість листування, що збереглося до нашого часу. Одним із показових прикладів є лист Анни Іоанівни від 21 лютого 1739 року, в якому імператриця зверталася до архієпископа Рафаїла Заборовського з особистим духовним проханням. Вона просила митрополита покласти на неї перстень святої великомучениці Варвари та здійснити відповідні літургійні дії. Таке звернення свідчило про високий рівень довіри до київського єпископа та його авторитет серед представників імператорського двору.

Прихильне ставлення імператриці проявлялося й в інших формах підтримки. Відомо, що Заборовському було надано спеціальну кімнату з набором креслярських інструментів, необхідних для архітектурного проектування. Це

³¹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго Правительствующаго синода. Т. 11 (1731). Санкт-Петербург, 1903. Стб. 291–292.

³² Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 245–316.

свідчило про підтримку його масштабної будівельної діяльності в Києві та зацікавленість імператорської влади в розвитку церковної архітектури.

Після сходження на престол Єлизавети Петрівни стосунки між київським єпископом та імператорським двором ще більше зміцнилися. Одним із проявів такої прихильності став наказ від 11 листопада 1743 року, згідно з яким імператриця наказувала митрополиту організувати пошуки мощей святих князів Бориса та Гліба у Вишгороді та Межигірському монастирі. Для виконання цього наказу Заборовський відправив настоятеля Кирилівського монастиря Германа та соборного дяка ієромонаха Модеста. Після проведення пошуків та консультацій з духовенством було зроблено висновок про неможливість встановлення місця знаходження мощей, про що митрополит повідомив імператрицю листом від 31 грудня 1743 року³³.

Особливе значення у стосунках Рафаїла Заборовського зі світською владою мав візит імператриці Єлизавети Петрівни до Києва у 1744 році³⁴. Формальною метою поїздки було відвідування київських святинь, але вона мала також важливе політичне та символічне значення. Прибуття імператриці до Києва 29 серпня 1744 року супроводжувалося урочистими церемоніями, організованими за участю духовенства та представників козацької старшини. На території Печерська було збудовано тріумфальну браму, прикрашену декоративними композиціями та фігурами ангелів.

Урочиста зустріч імператриці відбулася за безпосередньої участі Рафаїла Заборовського. Після проходження через тріумфальні ворота єпископ благословив Єлизавету Петрівну, а архімандрит Києво-Печерської лаври Тимофій Щербацький виголосив вітальну промову та запросив імператрицю

³³ Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 245–316.

³⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721—1795 гг.). Т. 1 (1721—1750 гг.). Ч. 1 / сост. Н.И. Петров. Киев, 1904. С. 333.

зупинитися в монастирських покоях. Під час перебування в Києві імператриця регулярно брала участь у богослужіннях, які проводив митрополит.

5 вересня 1744 року імператриця відвідала Києво-Могилянську академію, де її урочисто зустріли викладачі та студенти. На честь Єлизавети Петрівни було поставлено театральну виставу «Благодійництво Марка Аврелія», а також організовано публічні дебати. Під час візиту імператриця пожертвувала Академії 1000 рублів, що стало важливим внеском у розвиток навчального закладу. Крім того, вона пожертвувала 1500 злотих на будівництво нового іконостасу в Софійському соборі, що свідчило про підтримку митрополитом його церковних та культурних ініціатив.

Важливе місце у стосунках Заборовського зі світською владою займали його контакти з гетьманом Данилом Апостолом. Після висвячення Рафаїла Заборовського на архієпископа Київського гетьман супроводжував його з Глухова до Києва³⁵, демонструючи підтримку нового єпископа з боку козацької адміністрації. Пізніше Данило Апостол підтримував ініціативи митрополита щодо покращення фінансового становища Києво-Братського монастиря та Києво-Могилянської академії.

Співпраця митрополита з гетьманською владою особливо проявилася в питанні фінансування Академії. За підтримки Данила Апостола у 1732 році було видано універсал, який розширив можливості збору коштів на утримання навчального закладу. Крім того, у 1742 році царський уряд відновив щорічне асигнування 200 рублів на користь Академії. Такі заходи сприяли зміцненню матеріальної бази навчального закладу та підтримці його освітньої діяльності.

Водночас стосунки Рафаїла Заборовського зі світською владою не були виключно формальними чи церемоніальними. Єпископ активно використовував свої контакти з імператорським двором для реалізації церковних та культурних

³⁵ Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 248.

проектів у Києві. Саме завдяки підтримці світської влади йому вдалося здійснити масштабну будівельну діяльність, покращити фінансове становище Київської митрополії та зміцнити позиції Києво-Могилянської академії.

Кульмінацією відносин Рафаїла Заборовського з імператорською владою стало відновлення у 1743 році митрополичого статусу Київської кафедри. Повернення титулу митрополита було результатом тривалої дипломатичної діяльності єпископа та свідчило про його авторитет при імператорському дворі. Хоча Київська митрополія не отримала повного відновлення своїх колишніх прав, повернення титулу митрополита мало важливе символічне та політичне значення для церковного життя України у XVIII столітті.

РОЗДІЛ
ДУХОВНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ КИЄВА
ЗА ЧАСІВ РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО

3.1. Роль Рафаїла Заборовського у відновленні статусу Київської митрополії...

У XVIII столітті Київська митрополія перебувала у стані поступового обмеження своєї автономії російською церковною та державною владою. Після переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату у 1686 році російський уряд послідовно проводив політику централізації церковного управління та інтеграції української церковної структури в синодальний устрій Російської імперії. Особливо значно ці процеси посилювалися після церковної реформи Петра I та створення у 1721 році Священного Синоду, який остаточно підпорядкував церковне життя державному контролю. Одним із проявів цієї політики стало фактичне зниження статусу Київської кафедри. У 1722 році Варлаам Ванатович був призначений на кафедру не митрополитом, а архієпископом Київським³⁶. Таким чином, російська влада прагнула ліквідувати особливий статус Київської митрополії та перетворити її на звичайну єпархію Російської православної церкви. Варлаам Ванатович намагався захистити традиційні права Київської кафедри, зокрема, він підтримував принцип виборності київських ієрархів, що викликало невдоволення імперської адміністрації та прихильників централізації церковного управління, насамперед Феофана Прокоповича. У 1730 році Варлаама Ванатовича було усунено з кафедри та викликано до Москви, де його позбавили сану та заслали до Кирило-Білозерського монастиря³⁷. Після цього російський уряд призначив на Київську

³⁶ Кагамлик С. Галицька складова київської церковної ієрархії XVII – XVIII ст. Українознавство. 2011. Вип. 15. С.14

³⁷ УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ІЄРАРХІЯ РАННЬОМОДЕРНОГО

кафедру Рафаїла Заборовського. У 1731 році він прибув до України з титулом архієпископа Київського, Галицького та всієї Малоросії³⁸. На відміну від свого попередника, Заборовський обрав більш помірковану модель взаємодії з імперською владою. Василь Ульяновський зазначає, що єпископ свідомо уникав відкритого конфлікту з Синодом та імперською адміністрацією, намагаючись поступово відновити авторитет Київської кафедри шляхом політичної лояльності, церковної дисципліни та активної культурно-освітньої діяльності. Важливу роль у зміцненні позицій Заборовського відіграла підтримка гетьмана Данила Апостола.

Під час прибуття архієпископа до Глухова було організовано урочисте зібрання за участю козацької старшини та представників адміністрації Гетьманщини. Як наголошує Ульяновський, підтримка з боку влади Гетьманщини свідчила про бажання української політичної еліти зберегти традиційне значення Київської митрополії як важливого духовного центру Гетьманщини.

Основним напрямком діяльності Рафаїла Заборовського було відновлення престижу та історичного авторитету Київської кафедри Єпископ послідовно наголошував на історичному значенні Києва як центру православної традиції Русі та спадкоємця давньої митрополичої влади. Ульяновський характеризує це як своєрідну «програму київського єпископа», яка поєднувала захист старих традицій митрополії з необхідністю адаптації до нових імперських реалій³⁹.

Водночас Рафаїл Заборовський активно використовував символічні форми репрезентації влади. У панегіриках, академічних тезах, гравюрах та проповідях його образ представлявся як спадкоємця давньої київської церковної

ЧАСУ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ Кагамлик С. С. 717

³⁸ Хижняк З.І. Заборовський Михайло, чернече ім'я Рафаїл / Києво-Могилянська академія в іменах: енциклоп.вид.; поряд. З.І.Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 212

³⁹ Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 273-274

традиції. У бароковій культурі XVIII століття такі форми репрезентації мали важливе політичне значення. Через урочисті церемонії, архітектуру та друковані тексти формувався образ Київського собору як окремого духовного центру православного світу.

Важливо зазначити, що відновлення митрополичого статусу Київської кафедри не було випадковим рішенням імперської влади. Як наголошує Василь Ульяновський, протягом усього періоду свого архіпастирського служіння Рафаїл Заборовський реалізовував програму піднесення престижу Київської кафедри. Він зберігав історичну пам'ять про давні права Київської митрополії, збудував Софійський митрополичий комплекс як символ церковної влади, дбав про розвиток Києво-Могилянської академії та формував навколо себе коло освіченого духовенства⁴⁰. Через урочисті служби, академічні панегірики, друковані видання та архітектурні проекти створювався образ Києва як давнього духовного центру на всій Русі.

Не менш важливим фактором була політична поведінка самого Заборовського. На відміну від Варлаама Ванатовича, він не вступав у відкритий конфлікт із Синодом та імперською владою, а навпаки, демонстрував лояльність державній політиці, зберігаючи при цьому свою відданість київським церковним традиціям. Завдяки цьому єпископу вдалося здобути прихильність імператорського двору та сформувати в правлячих колах сприйняття Київської кафедри як особливого центру православ'я, що вимагає відповідного статусного визнання. Саме така тривала діяльність стала важливою передумовою для рішення імператриці Єлизавети Петрівни повернути Київській кафедрі титул митрополичої у 1743 році. Кульмінацією діяльності Рафаїла Заборовського стало відновлення митрополичого статусу Київської кафедри у 1743 році. Імператриця Єлизавета Петрівна повернула йому титул митрополита Київського, Галицького та всієї Малоросії. Це рішення мало насамперед політичний та

⁴⁰ Там само

символічний характер, оскільки не супроводжувалося повним відновленням автономних прав Київської митрополії. Однак сам факт повернення митрополичого титулу означав офіційне визнання особливого становища Київської кафедри в церковній системі Російської імперії та був результатом довгострокової політики Заборовського, спрямованої на зміцнення її авторитету.

3.2. Ініціативи митрополита щодо оновлення духовного життя Київської єпархії

Після призначення на Київську кафедру Рафаїл Заборовський розпочав активну роботу, спрямовану на впорядкування духовного життя Київської єпархії та зміцнення дисципліни серед духовенства. Одним із головних завдань митрополита було відновлення авторитету церковної влади, який у першій половині XVIII ст. був значно ослаблений через недостатній контроль за діяльністю парафіяльного духовенства, поширення порушень церковних норм та втручання світської влади у церковні справи. У своїй реформаторській діяльності Заборовський значною мірою спирався на традиції церковного впорядкування, започатковані Петром Могилою у XVII ст⁴¹.

Одним із перших напрямків діяльності митрополита було впорядкування процедури висвячення та призначення священиків. Матеріали Київської духовної консисторії свідчать про те, що значна кількість кандидатів у парафії не мала достатньої освіти чи необхідного життєвого досвіду для виконання пастирських обов'язків. Вже в указі від 3 листопада 1731 року Заборовський звернув увагу на проблему молодого віку духовенства та вимагав суворішого контролю за допуском до сповіді та інших таїнств. Митрополит наголошував, що священик повинен не лише знати літургійну практику, а й бути моральним авторитетом для громади⁴².

⁴¹ Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 249

⁴² Киевская старина.1899. Март. С. С. 401

Особливу увагу єпископ приділив проблемі обрання духовенства. У багатьох парафіях священників обирали самі парафіяни, часто одразу після смерті попереднього настоятеля, що призводило до конфліктів та зловживань. Указом від 24 червня 1734 року Заборовський зобов'язав протоієреїв негайно повідомляти консисторію про вакантні парафії та подавати характеристики кандидатів у священники. Крім того, під час виборів мали бути присутніми священники із сусідніх парафій, які мали підтвердити моральні якості кандидата та його здатність до служіння. Митрополит спеціально заборонив практику хабарництва під час обрання священників та попередив про суворі дисциплінарні покарання за порушення встановлених правил⁴³.

Важливе місце в діяльності Заборовського займала боротьба з порушеннями під час здійснення церковних таїнств. Указом від 4 листопада 1731 року митрополит засудив недбале зберігання святого мирра та інших освячених речовин, що, на його думку, свідчило про занепад церковної дисципліни. Він вимагав від духовенства дотримуватися встановлених літургійних норм і наголошував на необхідності використання під час хрещення лише освяченої води. Такі накази свідчать про прагнення митрополита уніфікувати літургійну практику всередині єпархії та посилити контроль за діяльністю парафіяльного духовенства⁴⁴.

Окремим напрямком реформ стало регулювання шлюбної практики. Указом від 24 листопада 1731 року Заборовський зобов'язав священників ретельно перевіряти ступені спорідненості між нареченим і нареченою та не допускати шлюбів, що порушують канонічні норми. Указ від 29 березня 1739 року вимагав попереднього оголошення про майбутній шлюб, щоб громада могла повідомити про можливі перешкоди до весілля. Митрополит також наголосив, що вінчання має відбуватися після літургії та лише у дні, дозволені церковним календарем.

⁴³ Там само с.404-405

⁴⁴ Киевская старина.1899. Март. С. С. 401-406

Такі заходи були спрямовані на відновлення контролю Церкви над сімейними відносинами та дотримання канонічного права.

Митрополит також приділив значну увагу проблемі похоронних обрядів. До консисторії регулярно надходили скарги на священиків, які затримували поховання померлих, вимагаючи додаткових платежів від родичів. Заборовський вважав такі дії грубим порушенням пастирського обов'язку. У своїх наказах він вимагав, щоб поховання проводилися без зволікань, і забороняв священикам встановлювати надмірні збори за церковні служби. За порушення цих вимог передбачалися штрафи та інші дисциплінарні стягнення.

Боротьба зі зловживаннями з боку духовенства стала одним із ключових напрямків діяльності митрополита. Указом від 29 січня 1732 року він засудив практику надмірної оплати за виконання обов'язків та ведення актових записів про народження. Заборовського особливо непокоїли випадки вимагання грошей у бідних парафіян. Митрополит наголошував, що священик повинен виконувати пастирське служіння не заради матеріальної вигоди, а відповідно до свого духовного покликання.⁴⁵

Однією з найпоширеніших проблем серед духовенства залишалось пияцтво. Архівні матеріали свідчать про те, що Заборовський систематично застосовував дисциплінарні стягнення до священиків, які з'являлися в стані сп'яніння або пропускали служби. За перше порушення накладалися штрафи, а у разі повторення священика могли тимчасово усунути від служіння або позбавити частини доходів. Така практика мала на меті підвищення морального авторитету духовенства серед населення.

Митрополит також звертав увагу на стан церковної інфраструктури. Указом від 28 серпня 1738 року він звернув увагу на занедбаний стан багатьох церков, відсутність огорож навколо церковних територій та неналежне зберігання церковного майна. Заборовський вимагав від духовенства проводити

⁴⁵ Там само с. 401-406

ремонт, упорядковувати церковні приміщення та належно доглядати за церковним майном. Такі заходи мали не лише практичне, а й символічне значення, оскільки охайний вигляд церкви вважався показником авторитету Православної Церкви.

Прагнення митрополита оновити духовне життя проявлялося й в освітній сфері. Він приділяв значну увагу розвитку Києво-Могилянської академії, яку вважав головним центром підготовки православного духовенства. У 1738 році Рафаїл Заборовський розширив навчальну програму Академії, запровадивши викладання церковної історії, математики та канонічного права. Впровадження канонічного права мало особливе значення, оскільки ця дисципліна була пов'язана з вивченням церковного права та норм, що регулювали внутрішнє життя Церкви та її відносини зі світською владою.

У дослідженні Катерини Губар зазначається, що канонічне право в академічному середовищі XVIII століття вважалось основою церковного права та важливим елементом у підготовці освіченого духовенства. Таким чином, освітні ініціативи Заборовського були спрямовані не лише на розширення навчальної програми, а й на формування нового типу священнослужителя — освіченого, дисциплінованого та здатного діяти відповідно до канонічних норм.

Як наголошує Василь Ульяновський, Рафаїл Заборовський прагнув створити образ нового типу єпископа — морального авторитету та активного реформатора церковного життя. Це проявлялося в постійному контролі за діяльністю духовенства, увазі до якості богослужіння, зусиллях щодо підвищення загального рівня церковної культури в єпархії. У своїх указах митрополит наголошував, що священник має бути прикладом для парафіян не лише в літургійній практиці, а й у повсякденному житті⁴⁶.

⁴⁶ Дмитрій, митрополит (Рудюк). Блаженний Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, Галицький і всієї Марої Русі – фундатор Києво-Могилянської Академії. Православ'я в Україні: збірн. мат. V Міжнародної наукової конференції. К. : Київська православна богословська академія, 2015. Ч. 2. С. 200–222

Особливу увагу Заборовський приділяв боротьбі із забобонами та пережитками народних релігійних практик, які, на його думку, суперечили православному вченню. Він вимагав від духовенства проведення роз'яснювальної роботи серед мирян та запобігання поширенню звичаїв, що не відповідали церковним канонам. Ульяновський зазначає, що митрополит прагнув встановити більш контрольовану та єдину модель релігійності, характерну для синодальної епохи.

Важливим напрямком діяльності митрополита була також організація внутрішнього життя монастирів. Заборовський вимагав суворого дотримання чернечої дисципліни, контролював фінансовий стан монастирів та втручався у вирішення конфліктів між ченцями. Він розглядав монастирі не лише як духовні центри, а й як центри освіти та церковної традиції, які мали підтримувати авторитет Київської митрополії.

Характерною рисою реформаторської діяльності Рафаїла Заборовського було поєднання традицій Київської митрополії XVII століття з новими вимогами синодального устрою Російської імперії. З одного боку, він спирався на спадщину Петра Могили та київську богословську традицію, а з іншого — прагнув адаптувати церковне життя до нових адміністративних умов XVIII століття. Саме тому його діяльність була всебічною та охоплювала як моральну та дисциплінарну сфери, так і питання освіти, церковного управління та літургійної практики.

3.3. Києво-Могилянська академія за часів митрополита Заборовського

Діяльність Рафаїла Заборовського в галузі освіти була одним із найважливіших напрямків його церковної політики. Після призначення на Київську кафедру у 1731 році єпископ приділяв значну увагу розвитку Києво-Могилянської академії, яка залишалася головним освітнім та культурним

центром православного світу на українських землях⁴⁷. Як колишній вихованець Академії, Заборовський добре усвідомлював її значення для підготовки духовенства, розвитку богословської науки та збереження традицій Київської митрополії. Саме тому підтримка Академії стала одним із ключових напрямків його діяльності.

Одним із головних завдань митрополита було покращення матеріального становища Академії та розширення її архітектурного комплексу. У першій половині XVIII століття значна частина навчальних будівель перебувала в незадовільному стані, що створювало труднощі для організації навчального процесу. Для проведення реконструкції було запрошено архітектора Йоганна Готфріда Шеделя, який відбудував Старий академічний корпус та Богоявленський собор. За його проектом до будівлі Академії було надбудовано другий поверх та встановлено новий дах з вікнами, що значно покращило освітлення навчальних приміщень.

Будівельні роботи проводилися за активної підтримки митрополита. Завдяки його зверненням до духовенства, козацької старшини та мирян вдалося зібрати значні кошти на розвиток Академії. У цей період було збудовано новий гуртожиток для студентів, що покращило умови проживання студентів. У 1735 році було завершено другий поверх над кам'яною брамою, зведеною за часів Івана Мазепи⁴⁸. Ще однією важливою подією стало будівництво Благовіщенської церкви, освяченої 1 листопада 1740 року, яка стала одним із духовних центрів Академії. В результаті робіт було створено нові аудиторії, кімнати для викладачів, а також залу для урочистих академічних зборів.

⁴⁷ Яременко М. Світильник, який горів і світив. Життя й праці Рафаїла Заборовського

⁴⁸ Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 295

Петро Молчанов у своєму дослідженні, присвяченому Рафаїлу Заборовському як покровителю Академії, наголосив, що сучасники особливо високо цінували будівельну діяльність митрополита. Завдяки його підтримці Києво-Могилянська академія в середині XVIII століття перетворилася на один із найкраще оснащених православних освітніх центрів у Східній Європі⁴⁹.

Важливим напрямком діяльності митрополита було зміцнення фінансового становища Академії. Значну підтримку в цьому питанні надав гетьман Данило Апостол. У 1732 році було видано універсал про збільшення фінансування Академії, а в 1742 році російський уряд відновив щорічне асигнування 200 рублів на її утримання⁵⁰. Крім того, сам Заборовський виділив близько 1640 рублів власних коштів на потреби Академії. Це дозволило частково подолати фінансові труднощі та забезпечити стабільніше функціонування навчального закладу⁵¹.

Поряд з матеріальним розвитком, велика увага приділялася реформуванню освітнього процесу. Рафаїл Заборовський прагнув адаптувати систему освіти до нових умов XVIII століття та покращити рівень підготовки духовенства. У 1738 році за його ініціативою до академічного курсу було введено нові дисципліни – церковну історію, математику та канонічне право. Особливе значення мало введення канонів, оскільки ця дисципліна охоплювала питання церковного права, внутрішньої організації Церкви, взаємовідносин між церковною та світською владою. Це був успішний етап розвитку церковно-правової освіти в Києво-Могилянській академії.

В той же час в Академії були відкриті класи німецької, грецької та івритської мов⁵². Вивчення мов мало практичний характер і давало студентам

⁴⁹ Молчанов П. Протектор киевской академии Рафаил Заборовский, митрополит Киевский. Киевские епархиальные ведомости. 1876. № 5, отд. 2. С.162–172; № 7, отд. 2. С. 228–236.

⁵⁰ П. Молчанов епархиальных ведомостей, 5(1) с. 169

⁵¹ Там само

⁵² Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 297

доступ до європейської богословської та наукової літератури. Грецька мова дозволяла працювати з православною святоотцівською традицією, іврит – з біблійними текстами, а німецька – до сучасної європейської науки. Для викладання мов та нових дисциплін митрополит запрошував викладачів з високим рівнем освіти та гарною мовною підготовкою. Найвідомішим серед них був Симон Тодорський, який здобув освіту за кордоном і володів кількома іноземними мовами. Його діяльність сприяла підвищенню рівня лінгвістичної підготовки студентів та загальному розвитку академічної освіти⁵³.

Заборовський приділяв значну увагу підбору викладацького складу. Від професорів Академії вимагалось не лише ґрунтовних знань з богослов'я, філософії, риторики та мов, а й високих моральних якостей. Перевага надавалася особам, які здобули освіту в європейських навчальних закладах або мали досвід роботи з сучасною богословською літературою. Викладачі мали бути взірцем дисципліни та благочестя для студентів. Таким чином, митрополит прагнув сформувати нове інтелектуальне середовище Академії, здатне поєднати традиції православної освіти з елементами європейської освітньої культури XVIII століття.

Важливе місце в діяльності митрополита займала організація внутрішнього життя Академії та підтримка дисципліни серед студентів. У 1734 році було укладено спеціальну «Інструкцію», яка складалася з 22 пунктів і регламентувала освітній та виховний процес. Документ визначав правила поведінки студентів, порядок навчання та вимоги до морального виховання. Значна увага приділялася регулярному відвідуванню церковних служб, сумлінному ставленню до навчання та дотриманню церковних норм.

Навчальний рік тривав з середини вересня до середини червня. Розпорядок дня включав участь студентів у ранковому богослужінні, після якого починалися заняття. Запізнення та пропуски без поважної причини заборонялися. Також

⁵³ Д. В(ишнеvский). Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. *Киевская старина*. 1899. Март. С. 397–422.

контролювалася поведінка студентів поза межами Академії. Заборонялися азартні ігри, вживання алкоголю та участь у «непристойних» розвагах. Митрополит хотів, щоб богословська школа поєднувала освітнє навчання із суворим моральним вихованням майбутнього духовенства⁵⁴.

Рафаїл Заборовський також підтримував розвиток наукового та культурного життя Академії. За його підтримки проводилися публічні дебати, урочисті лекції, театральні вистави та інші академічні заходи. Особливого розвитку набув академічний театр, який використовувався не лише як форма культурного життя, а й як елемент риторичного та богословського навчання студентів. Водночас Академія залишалася центром книжкової культури, де активно використовувалися як традиційні богословські тексти, так і нова європейська література.

У своїй діяльності митрополит тісно співпрацював з керівництвом Академії, зокрема з ректорами Амвросієм Дубневичем та Георгієм Кониським. Саме за їхньої участі оновлювалися навчальні програми та організація внутрішнього життя навчального закладу. Підтримка з боку митрополита сприяла підвищенню престижу Києво-Могилянської академії та зміцненню її авторитету серед православних освітніх центрів Східної Європи.

⁵⁴ Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: КМ Академія, 2003. 181, [2] с.

РОЗДІЛ 4

ВНЕСОК РАФАЇЛА ЗАБОРОВСЬКОГО В РОЗБУДОВУ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ КИЄВА

4.1. Модернізація комплексу споруд Київської Академії

У середині XVIII століття Києво-Могилянська академія залишалася провідним освітнім та духовним центром не лише Києва, а й значної частини православного світу Східної Європи⁵⁵. В умовах поступового обмеження автономії Київської митрополії особливого значення набула модернізація архітектурного комплексу Академії. Просторове планування навчального закладу мало підкреслити його статус, стабільність та безперервність освітньої традиції. Діяльність митрополита Рафаїла Заборовського була спрямована на організацію та розвиток академічного простору як важливого елемента сакральної та інтелектуальної топографії Києва. Архітектурний комплекс Києво-Могилянської академії у XVIII столітті сформувався як цілісна система, що поєднувала освітні, релігійні та житлові функції. Центральне місце в ній займали навчальні корпуси, Братський монастир та Богоявленський собор, які утворювали єдиний архітектурний ансамбль. За митрополита Рафаїла Заборовського організації цієї системи приділялася значна увага, що відповідало його загальному курсу на зміцнення дисципліни, структурування внутрішнього життя та моральне оновлення духовного середовища. Модернізація будівельного комплексу Академії включала не лише будівництво нових приміщень, а й реконструкцію існуючих будівель відповідно до потреб навчального процесу. Розширення навчальних корпусів було зумовлене зростанням кількості студентів

⁵⁵ Люта Т. Рафаїл Заборовський та Києво-Могилянська Академія // Пам'ятки України. Історія та культура. 2014. Спецвипуск. № 11. С. 42.

та викладачів, що свідчило про збереження високого рівня освітньої діяльності навіть у складних політичних умовах. Просторове розділення аудиторій, житлових та культових приміщень сприяло організації повсякденного життя академічної спільноти. Особливе значення в структурі комплексу мав Братський монастир, який залишався духовним центром Академії. Його архітектурний простір служив сакральним центром, навколо якого розгорталася освітня діяльність. Архітектурний образ монастиря підкреслював зв'язок між богословською освітою та практикою церковного життя, що відповідало уявленням митрополита Рафаїла Заборовського про необхідність поєднання інтелектуального розвитку з духовною дисципліною. Архітектурні рішення комплексу відображали характерні риси українського бароко середини XVIII століття, водночас демонструючи тенденцію до більшої впорядкованості та функціональності. Декоративні елементи поступово поступалися місцем чіткій композиції та раціональному плануванню, що відповідало загальним процесам модернізації церковного середовища. Цей стиль гармонійно поєднувався з міським ландшафтом Подолу та органічно вписувався в систему сакральних будівель Києва. Модернізація академічного комплексу мала й символічне значення. В умовах імперської централізації київське духовенство прагнуло зберегти власний авторитет та вплив. Архітектура Академії в цьому контексті слугувала засобом репрезентації інтелектуальної та духовної ваги Києва. Впорядкований та масштабний архітектурний ансамбль підкреслював роль Академії як центру формування церковної еліти. Важливим аспектом модернізації було включення Академії до загальної сакральної структури міста. Її архітектурний комплекс органічно доповнював систему сакральних доміант Києва, створюючи простір, у якому поєднувалися освітні та релігійні функції. Це сприяло сакралізації освітнього середовища та утвердженню ідеї освіти як невід'ємної частини духовного служіння⁵⁶.

⁵⁶ Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: КМ Академія, 2003. 181, [2] с.

Значна увага приділялася розвитку житлової інфраструктури Академії. Келійні будівлі та приміщення для викладачів і студентів поступово адаптувалися до нових вимог дисципліни та організації навчального процесу. Просторове середовище житлових та навчальних будівель сприяло формуванню замкнутого академічного простору, в межах якого навчання, повсякденне життя та духовне життя були тісно пов'язані.

Важливу роль у функціонуванні Академії відігравали господарські будівлі, що забезпечували її автономію. Комори, їдальні та допоміжні приміщення склали економічну основу повсякденного життя навчального закладу. Їхнє розташування свідчило про прагнення митрополита Рафаїла Заборовського створити стабільні умови для навчальної діяльності та зменшити залежність від зовнішніх факторів.

Модернізація архітектурного простору була тісно пов'язана з реформою внутрішнього порядку Академії. Чітка організація простору сприяла впровадженню дисциплінарних норм, що регулювали поведінку студентів та викладачів. Розподіл кімнат за функціональним призначенням відображав ієрархічну структуру академічного життя та підкреслював авторитет навчального закладу як духовної інституції⁵⁷.

Архітектурні зміни комплексу також мали освітній характер. Простір Академії формував у студентів уявлення про порядок, підпорядкованість та моральну відповідальність. Центральне розташування культових споруд символічно підкреслювало першість духовних цінностей у системі освіти. У структурі міського простору Подолу архітектурний комплекс Академії слугував одним з головних центрів тяжіння. Його масштабність та впорядкованість контрастували з більш хаотичною забудовою торгових районів, підкреслюючи особливий статус освітнього та сакрального центру. Такий просторовий контраст

⁵⁷ Іаков Воронковський (1726–1774). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів / упоряд. та автор передм. В.І. Ульяновський. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2021. 208 с.

посилив символічну роль Академії в міському середовищі. Не менш важливою була участь Академії у формуванні загальноміського сакрального ландшафту. Архітектурний ансамбль Братського монастиря та навчальних будівель органічно включався в систему провідних духовних центрів Києва, доповнюючи інші важливі центри православного життя міста. У цьому контексті Академія виступала своєрідною сполучною ланкою між духовними та інтелектуальними традиціями Києва. Модернізація комплексу будівель Києво-Могилянської академії також сприяла поширенню київської освітньої традиції за межі міста. Саме в її стінах формувалася церковна еліта, яка згодом займала провідні посади в різних єпархіях. Таким чином, архітектурний розвиток Академії мав не лише місцеве, а й загальноцерковне значення

4.2. Розвиток архітектурного ансамблю Софії Київської

В середині XVIII століття архітектурний комплекс Софії Київської залишався головним сакральним та символічним центром Києва. За митрополита Рафаїла Заборовського розвиток Софійського монастиря набув особливого значення, оскільки саме через архітектуру та репрезентативний простір єпископ прагнув підкреслити історичний авторитет київської кафедри в умовах посилення імперської централізації. Будівельна діяльність митрополита включала реконструкцію старих будівель, будівництво нових об'єктів та облаштування всього ансамблю Софійського монастиря.

Активні роботи на території Софійського монастиря розпочалися після прибуття Рафаїла Заборовського до Києва в 1731 році. Для реалізації масштабної будівельної програми митрополит запросив до Києва відомого німецького архітектора Йоганна Готфріда Шеделя, який раніше працював у Санкт-Петербурзі та був відомий будівництвом Меншиковського палацу. Саме співпраця Заборовського та Шеделя визначила архітектурний вигляд Києва в середині XVIII століття.

У 1730-х та 1740-х роках у Софійському монастирі було проведено масштабні реконструкційні роботи. За часів Заборовського до Софійського собору було додано барокові фронтони, а фасади та барабани куполів були оздоблені ліпниною. Водночас було проведено оновлення інтер'єру церкви: піднято рівень підлоги, відремонтовано деякі частини інтер'єру, а високе місце в головному вівтарі перебудовано з використанням глазурованої плитки. У той же період у соборі встановлено новий іконостас, який вважався одним із найкращих зразків українського різьблення по дереву XVIII століття. Іконостас був прикрашений срібними позолоченими царськими вратами, завершеними після смерті митрополита у 1750 році.

Одним із найважливіших проектів була реконструкція Софійської дзвіниці. Пошкодження верхніх ярусів внаслідок землетрусу змусили провести масштабну реконструкцію будівлі у 1746–1748 роках. Роботи виконувалися під керівництвом Йоганна Готфріда Шеделя за участю українських майстрів Івана Кучера, Івана Лупини, Івана Поламаренка та інших майстрів. Під час реконструкції над старою частиною дзвіниці було зведено два нові яруси. Багатий ліпний декор виконали майстри з Жовкви, зокрема брати Іван та Степан Стобенські.

Після реконструкції дзвіниця отримала чотириярусну композицію: два нижні яруси були прямокутними в плані, а верхні – восьмикутними. Верх будівлі завершив бароковий купол із позолоченим шпилем. Архітектурне оздоблення поєднувало риси українського бароко з елементами європейської ордерної системи. Другий ярус був прикрашений колонами доричного ордера, третій – іонічного, а четвертий – коринфського. Фасади були оздоблені ліпниною, маскаронами, орнаментами у вигляді гілок, квітів та декоративних фігур. На третьому ярусі були розміщені зображення апостола Андрія Первозванного, князя Володимира, апостола Тимофія та архангела Рафаїла.

Важливим елементом ансамблю була Західна брама Софійського монастиря, більш відома як Брама Заборовського. Її було збудовано в 1746 році

за проектом Йоганна Готфріда Шеделя⁵⁸. Брама складалася з двох частин, розділених арочним проходом, і служила парадним входом до митрополичої резиденції. Будівля вирізнялася чудовим бароковим декором, великою кількістю ліпнини, колон та декоративних фронтонів. Брама стала одним з найяскравіших зразків українського бароко XVIII століття та символом митрополичої влади Рафаїла Заборовського.

В той же час проводилися роботи в митрополичому будинку на території Софійського комплексу. За проектами Шеделя було збудовано другий поверх митрополичих палат, які виконували адміністративно-представницькі функції. Їхнє розташування поруч із Софійським собором підкреслювало єдність духовної та адміністративної влади Київської митрополії.

Роботи також включали облаштування території монастиря. У середині XVIII століття. було розширено монастирську огорожу, упорядковано внутрішній простір та чітко розмежовано сакральну, житлову та господарську частини комплексу. Така організація відповідала прагненню митрополита створити впорядкований та репрезентативний церковний центр, який би демонстрував стабільність та авторитет Київської митрополії.

Архітектурна діяльність Рафаїла Заборовського мала не лише практичне чи естетичне значення, а й політичний зміст. Через урочистий вигляд Софійського ансамблю митрополит прагнув підкреслити історичну спадкоємність Київської митрополії та її особливе місце у православному світі. Софія Київська стала простором для урочистих богослужінь, офіційних церемоній та прийомів представників імператорської влади. Саме тут у 1744 році відбулися урочистості під час приїзду імператриці Єлизавети Петрівни до Києва.

⁵⁸ Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 298.

4.3. Велика дзвіниця Києво-Печерської Лаври як сакаральна домінанта ансамблю

У середині XVIII століття важливим напрямком архітектурної діяльності митрополита Рафаїла Заборовського стало будівництво нових сакральних домінант, які мали підкреслити авторитет Київської митрополії в умовах імперської централізації. Однією з найвидатніших архітектурних споруд цього періоду була Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври, яка набула значення не лише функціонального елемента монастирського ансамблю, а й символу духовної могутності та міської домінанти Києва. Відомо, що у 1731 році митрополит Рафаїл Заборовський запросив німецького архітектора Йоганна Готфріда Шеделя збудувати нову велику дзвіницю на території Києво-Печерської лаври⁵⁹. Необхідність будівництва нової дзвіниці була пов'язана з попередніми руйнуваннями та необхідністю створення нової архітектурної домінанти, яка б відповідала статусу монастиря як одного з головних духовних центрів православного світу. Фундамент дзвіниці було закладено 25 травня 1731 року, що ознаменувало початок масштабного будівельного проекту. За проектом Й.-Г. Шеделя, будівля мала чотириярусну композицію та восьмикутну форму в плані, побудована на основі ордерної системи⁶⁰. Перші два яруси частково повторювали попередні проекти у своєму архітектурному рішенні, але загальна ідея передбачала значне збільшення висоти будівлі до 96,5 метрів. Особливістю проекту було поступове зменшення діаметра кожного наступного ярусу, що створювало ефект вертикальної орієнтації та надавало будівлі монументального вигляду. Будівництво Великої дзвіниці вимагало значних матеріальних та людських ресурсів. На її будівництво було використано близько 4 мільйонів 964 тисяч цегли. Будівельні матеріали, зокрема деревина, алебастр та вапно,

⁵⁹ Сіткарьова О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.: у 4-х ч. Ч. III, т. 3. Архітектурно-будівельна діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740–1760-х рр. К. : Хімджест. 2009. С. 20.

⁶⁰ Савченко Р. В. Філософія архітектури Готфріда Йогана Шеделя / Філософія архітектурної творчості; за заг. ред. С. Г. Буравченка. Херсон, 2021. С. 121–123.

постачалися з монастирських господарств, підпорядкованих Києво-Печерській лаврі. Виробництво цегли та керамічних деталей здійснювалося на власних цегельних заводах монастиря під безпосереднім керівництвом архітектора. Загальна вартість будівництва склала близько 92,4 тисячі рублів, що свідчить про масштаб та значення цього проекту. У будівництві брали участь провідні архітектори та інженери першої половини XVIII століття, серед яких І. Бланк, М. Земцов, І. Коробов, І. Мічурін, Я. Шумахер, а також інженери Д. де Боске та В. Цвінгер. Будівництво тривало значно довше, ніж передбачав початковий план: замість трьох років роботи велися чотирнадцять років і були завершені в 1745 році. Про завершення будівництва свідчить напис, зроблений на одній з метоп другого ярусу, який вказує ім'я архітектора та роки основних робіт - 1731–1744. Зведення дзвіниці стало важливим етапом у розвитку будівництва на українських землях. У роботах брали участь понад 600 каменярів Києво-Печерської лаври, які здобули професійні навички та досвід під час будівництва⁶¹.

Пізніше Велика дзвіниця стала архітектурним взірцем для будівництва подібних об'єктів в інших монастирях та містах України, що свідчить про її значний вплив на розвиток сакральної архітектури XVIII століття.

Архітектурно-композиційне рішення дзвіниці відповідало традиціям українського бароко. Кожен ярус споруди мав своє декоративне оформлення та ордерну систему. Другий ярус був оздоблений колонами доричного ордера та фризом з тригліфами та метопами, третій – колонами іонічного ордера та арочними отворами, тоді як четвертий ярус вирізнявся використанням коринфського ордера та декоративних елементів з гербом митрополита Рафаїла Заборовського. Така композиція створювала гармонійне поєднання декоративності та конструктивної логіки споруди. Конструктивні особливості дзвіниці свідчать про високий рівень інженерної майстерності того часу.

⁶¹ Сіткарьова О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.: у 4-х ч. Ч. III, т. 3. Архітектурно-будівельна діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740–1760-х рр. К. : Хімджест. 2009. 240 с.

Фундамент споруди був виготовлений з граніту, а товщина стін першого ярусу сягала восьми метрів. Міжярусні перекриття мали склепінчасту форму, а конструкції додатково укріплювалися металевими зв'язками та анкерами. Приміщення нижніх ярусів мали трапецієподібну форму та були перекриті хрестовими склепіннями, що забезпечувало міцність та стійкість конструкції. Важливою особливістю дзвіниці була її роль у формуванні міського простору Києва. Висота конструкції та її виразна вертикальна композиція забезпечували домінування в загальному силуеті міста. Дзвіниця виконувала не лише функцію дзвіниці, а й служила орієнтиром для мешканців та паломників, підкреслюючи сакральний статус Києво-Печерської лаври як одного з головних центрів православ'я. Окрім функціонального значення, Велика дзвіниця мала виразний символічний характер. Дзвін, звук якого поширювався на значну територію міста, формував особливий акустичний простір, що посилював присутність монастиря у повсякденному житті міської громади. Таким чином, архітектура дзвіниці поєднувала матеріальні та символічні виміри сакрального простору. У стилістиці дзвіниця поєднувала декоративність барокових форм з чіткою композиційною логікою. Поступове збільшення висоти кожного ярусу створювало ефект вертикального динамізму, що посилювало монументальність споруди.

Велике значення мала також кольорова гама: спочатку дзвіниця була пофарбована у світлі тони з використанням синьо-білих декоративних деталей, що надавало їй урочистого вигляду. Таким чином, будівництво Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври за митрополита Рафаїла Заборовського стало важливим етапом у розвитку сакральної архітектури Києва середини XVIII століття. Вона відігравала роль провідної містобудівної та сакральної доміанти монастирського ансамблю, поєднуючи функціональні, художні та символічні аспекти. Велика дзвіниця стала не лише пам'яткою української барокової архітектури, а й важливим елементом у формуванні духовного та культурного образу Києва того часу.

ВИСНОВКИ

Бакалаврська робота розглядає діяльність Рафаїла Заборовського в Києві та аналізує його внесок у розвиток церковного, освітнього та культурного життя міста у першій половині XVIII століття. Вивчення життєвого шляху митрополита дозволяє стверджувати, що його діяльність стала фактором збереження традицій Київської митрополії в умовах посилення імперської централізації та трансформації церковної системи Російської імперії.

У дослідженні встановлено, що формування світогляду Рафаїла Заборовського відбувалося під впливом діяльності європейської освітньої традиції. Отримана ним освіта та досвід служіння в Московії сприяли його становленню як освіченого церковного діяча та адміністратора. Його участь у розвитку богословських шкіл, залучення випускників Києво-Могилянської академії до церковного служіння, підтримка навчальних закладів сприяли модернізації церковної системи та підвищенню рівня підготовки духовенства.

З'ясовано, що після призначення на Київську кафедру Рафаїл Заборовський обрав помірковану модель взаємодії зі світовою державою. На той час, на відміну від деяких своїх попередників, він уникав відкритого конфлікту з імперською адміністрацією та Священним Синодом, використовуючи дипломатичні методи для захисту інтересів Київської кафедри. Така політика дозволила йому отримати підтримку імператорського двору та гетьманської адміністрації, що стало причиною для реалізації його церковних, освітніх та культурних проєктів.

Одним із результатів діяльності митрополита стало відновлення у 1743 році митрополичого статусу Київської кафедри. Хоча повернення титулу не

означало повного відновлення автономії Київської митрополії, воно мало велике символічне значення та свідчило про збереження особливого місця Києва у православному світі. Рафаїлу Заборовському вдалося поєднати вірність імператорській владі із захистом історичних традицій Київської митрополії.

Важливим напрямком діяльності митрополита була реформа духовного життя Київської єпархії. Заборовський виступав за подальшу політику зміцнення церковної дисципліни, контролю за діяльністю духовенства, впорядкування літургійної практики та боротьби зі зловживаннями серед священнослужителів. Його діяльність сприяла підвищенню морального авторитету духовенства та зміцненню позицій Церкви в суспільстві. Прагнення Заборовського до нормалізації поведінки священників, дотримання традицій, запровадження чітких правил і контролю за процесом виборів кандидатів на священство демонструють важливість його реформ.

Митрополит приділяв значну увагу розвитку Києво-Могилянської академії, яку вважав головним центром православної освіти. Для її підтримки було проведено реконструкцію її навчальних корпусів. Заборовський змінив організаційний устрій навчального закладу, впровадивши чіткі правила для студентів і викладачів, зокрема стосовно дисципліни, академічної успішності та моральної поведінки. За його ініціативи було покращено викладання богослов'я, філософії та мовознавства, що підвищило рівень підготовки служителів церкви. Значною була і його увага до матеріального забезпечення академії. Заборовський сприяв оновленню бібліотеки, що стала однією з найбільших і найкраще укомплектованих у регіоні, а також подбав про розширення навчальних корпусів і побудову житлових приміщень для студентів і викладачів. Він вбачав у академії не лише осередок освіти, але й центр духовного просвітництва, який мав виховувати нові покоління української інтелігенції.

Особливе місце в діяльності Рафаїла Заборовського посідав розвиток сакрального простору Києва. Його будівельна програма включала реконструкцію Софійського монастиря, оновлення Софійського собору,

реконструкцію дзвіниці, будівництво митрополичих палат та створення «Брами Заборовського». Ці об'єкти не змінили архітектурного вигляду міста, але стали символами влади Київської митрополії.

Архітектурний розвиток Києва часів Рафаїла Заборовського, зокрема за участі Й. Г. Шеделя, визначився появою нових архітектурних домінант, які, об'єднавши у своєму художньо-стильовому рішенні ознаки пізнього українського бароко та елементи класицизму, по-новому сакралізували міську забудову, визначили ухвний ландшафт Києва та створили його унікальний образ у XVIII ст., успадкований наступними епохами.

Тобто можна беззаперечно стверджувати, що діяльність Рафаїла Заборовського суттєво вплинула на розвиток Києва як духовного, освітнього та культурного центру України у XVIII столітті. Його діяльність поєднувала риси церковного реформатора, мецената, адміністратора та будівельника. Завдяки його зусиллям було збережено авторитет Київської митрополії, підсилено позиції Києво-Могилянської академії, створено низку архітектурних пам'яток, які сьогодні залишаються частиною історико-культурної спадщини Києва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Друковані

1. Административные распоряжения по Киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским. *Киевские епархиальные ведомости*. 1870. № 6. Отдел 2. С. 163.
2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721—1795 гг.). Т. 1 (1721—1750 гг.). Ч. 1 / сост. Н.И. Петров. Киев, 1904. С. 333.
3. Іаков Воронковський (1726–1774). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів / упоряд. та автор передм. В.І. Ульяновський. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2021. 208 с.
4. Молчанов П. Протектор киевской академии Рафаил Заборовский, митрополит Киевский. *Киевские епархиальные ведомости*. 1876. № 5, отд. 2. С.162–172; № 7, отд. 2. С. 228–236.
5. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшаго Правительствующаго синода. Т. 11 (1731). Санкт-Петербург, 1903. Стб. 291–292.
6. Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле, митрополите Киевском. *Труды Киевской духовной академии*. 1908. № 6. С. 233–255. № 7/8. С. 457–487.
7. Рафаїл Заборовський. Документи / Мицик Ю. З документації київського митрополита Рафаїла Заборовського. *Труди Київської духовної академії*. 2016. №16 (188). С. 219–224.

ЛІТЕРАТУРА

8. Виговський Л. Сакралізація як історичний засіб розширення сфери функціонування релігійного комплексу. *Філософські обрії*. 2005. Вип. 13. С. 199–210.
9. Власовский И. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. III (XVIII–XX ст.). Київ, 1998. 308 с.
10. Гаврилук Т. В. Сакральний простір і час як посередник природного та надприродного світів / Міфологічний простір і час у сучасній культурі: матер. міжнар. наук. конф. К., 2003. С. 31–33.
11. Голубев С.Т. Старый корпус Киевской академии (Мазепин) и его «репарация» при архиепископе Рафаиле Заборовском // Труды Киевской Духовной академии. 1913. № 6. С. 275—324.
12. Дзюба О.М. Українська духовна еліта в Росії XVIII ст.: служіння і служба (на матеріалах епістолярної спадщини). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 57–73.
13. Д. В(ишнеvский). Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. *Киевская старина*. 1899. Март. С. 397–422.
14. Доманицкий В. Два указа митрополита Рафаила Заборовского. *Киевская старина*. 1904. № 7–8. С. 9–10
15. Димитрій, митрополит (Рудюк). Блаженний Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, Галицький і всієї Марої Русі – фундатор Києво-Могилянської Академії. Православ'я в Україні: збірн. мат. V Міжнародної наукової конференції. К. : Київська православна богословська академія, 2015. Ч. 2. С. 200–222.
16. Кагамлик С. Галицька складова київської церковної ієрархії XVII – XVIII ст. *Українознавство*. 2011. Вип. 15. С. 13–17.
17. Кагамлик С. Р. Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2021. 882 с.

18. Кагамлик С. Р. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2012. Випуск 16. С. 28–32.
19. Кагамлик С. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 157–160.
20. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн. Кн. 3: Кінець XVI - середина XIX століття. Київ : Либідь, 1994. 334 с.
21. Люта Т. Рафаїл Заборовський та Києво-Могилянська Академія // Пам'ятки України. Історія та культура. 2014. Спецвипуск. № 11. С. 42—49.
22. Марголіна І. Ідентифікація образів на фронтоні Будинку митрополита Національного заповідника «Софія Київська». *Софійський часопис*. 2023. Вип. 7. С. 56–69.
23. Мицик Ю., протоієрей, митрополит Димитрій (Рудюк). Київські митрополити XVII–XVIII ст. Харків : Фоліо, 2018. 119 [10] с.
24. Нетудихаткін І. А. Київський архієпископ/митрополит Рафаїл Заборовський (1731–1747) та майстри його кола / Софія Київська у новітніх дослідженнях. Вінниця : ПрАТ«Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 212–234.
25. Нетудихаткін І. Серце, що палає: Святитель Рафаїл Заборовський (1676—1747). Київ, 2023. 132 с.
26. Пришляк В. В. Культурний простір Гетьманщини доби Данила Апостола. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2015. Nr 3. S. 331–346.
27. Савченко Р. В. Філософія архітектури Готфріда Йогана Шеделя / Філософія архітектурної творчості; за заг. ред. С. Г. Буравченка. Херсон, 2021. С. 121–123.
28. Сіткарьова О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст.: у 4-х ч. Ч. III, т. 3. Архітектурно-будівельна

діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740–1760-х рр. К. : Хімджест. 2009. 240 с.

29. Ульяновский В. Жизнь, деяния и смерть киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного / Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної; відпов. ред. О. Онищенко. Київ : НБУВ, 2020. С. 245–316.

30. Ульяновський В. Рафаїл: сюжети і символи життя, діянь, смерті і прославлення. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2025. 748 с.

31. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, 1914. 878, L–XVI с.

32. Хижняк З.І. Заборовський Михайло, чернече ім'я Рафаїл / Києво-Могилянська академія в іменах: енциклоп.вид.; упоряд. З.І.Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 213–214.

33. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: КМ Академія, 2003. 181, [2] с.

34. Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: В-во УКУ, 2017. 272 с.

35. Яременко М. Світильник, який горів і світив. Життя й праці Рафаїла Заборовського. URL : https://risu.ua/svitilnik-yakiy-goriv-i-svitiv-zhittya-y-praci-rafajila-zaborovskogo_n40916.